

«ՔԵ-ԴՕՐՍԵԻ» ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ (1922 թ., մաբա)

Ջ. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

1922 թ. մարտին Փարիզում, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրությունում՝ «ՔԵ-ԴՕՐՍԵԻ» Անտանտի տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստրները նորից քննարկում էին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու խնդիրները։ Ֆրանսիան ներկայացնում էին Պուանկարեն, Դե Պերետտի դե լա Ռոկկան և Բարթոտունը, Անգլիան՝ Քերզոնը, Վանսիտարթը, Ֆորրս Ադամը, Իտալիան՝ Շանցերը, Վիսկոնտի-Վինոստան, Գուարիլիան։

Անտանտի ներկայացուցիչների այս հանդիպման արձանագրությունները, որոնք հրապարակվեցին 1970 թ. Անգլիայում¹, լրացուցիչ պատկերացում են տալիս առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, Լոզանի կոնֆերանսի նախօրյակին, Անտանտի տերությունների իմպերիալիստական ախույանության, Մերձավոր Արևելքում նրանց ներհակությունների, Թուրքիայի և հայ ժողովրդի նկատմամբ նրանց դիրքորոշման մասին։ Այդ արձանագրությունների՝ Թուրքիային, Հայաստանին վերաբերող հիմնական մասերը թարգմանաբար հրապարակվեցին վերջերս²։

Արդ, ինչպիսի՞ն էր իմպերիալիստական տերությունների դիվանագիտության դիրքորոշումը թուրքական հարցում Մուդրոսի զինադադարից (1918 թ. հոկտեմբերի 30) երեք և կես տարի հետո, ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան Մերձավոր Արևելքում։ Արձանագրությունները մեզ օգնում են ավելի հանգամանորեն պարզելու այս խնդիրները։

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին պարտված Օսմանյան կայսրությունն ընդունեց Անտանտի թելադրած Մուդրոսի զինադադարի պայմանները։ Սակայն Անտանտի տերությունների և Թուրքիայի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը չիրագործվեց մինչև 1923 թ.։ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի նիստերը, այնուհետև Սան Ռեմոյի, Լոզանի կոնֆերանսները թեև ավարտվեցին Սևրի պայմանագրի ստորագրումով (1920 թ. օգոստոսի 10), բայց վերջինս մնում էր մեռյալ տառ։ Ի՞նչն էր պատճառը։ Օսմանյան կայսրությունը դատապարտված էր։ Անտանտի տերությունները փորձում էին իրենց շահերին համապատասխան վերաձևել նրա հսկայական տարածքները։ Միջագետքը, Սիրիան, Լիբանանը, Արաբիան, Եվրոպական Թուրքիան, Հայաստան-

¹ Documents on British Foreign Policy 1919—1939. First series, vol. XVII, London, 1970.

² «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828—1923), պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972 (այսուհետև՝ «Հայաստանը փաստաթղթերում»)։

ներ, նեղուցները անցնում էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Հունաստանի տնօրինությանը: ԱՄՆ-ը նույնպես ձգտում էր քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ոլորտներ ձեռք բերել: Այստեղ բախվում էին ոչ միայն իմպերիալիստական տերությունների և ճնշված ու ազատագրության ձգտող ժողովուրդների շահերը, այլև խիստ սրվել էին միջիմպերիալիստական ներհակությունները: Թուրքիայում սկիզբ էր առել ազգային-ազատագրական շարժում, որի գլուխ անցած թուրքական բուրժուազիան ձգտում էր ոչ միայն հրկիրը փրկել օտարերկրյա տիրապետությունից, այլև փորձում էր հաշվի չառնել մյուս ազգությունների շահերը, նրանց ենթարկել թուրքական պետականությունը պահպանելու շահերին: Դրա վկայությունը թուրքական «Ազգային ուխտ» էր, որը պաշտոնական հիմքի վրա էր դրվել տակավին 1920 թ. հունվարին³,

Օսմանյան կայսրության ժառանգությունը չորսվի տնօրինելու իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականությունը հանդիպեց լուրջ խոչընդոտների: Արևելքի նկատմամբ Սովետական Ռուսաստանի հռչակած նոր սկզբունքները լայն արձագանք էին գտել Զինաստանի ու Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդների գիտակից զանգվածների մոտ: Սովետական Ռուսաստանի դեմ Անտանտի սանձազերծած դաժան կռիվը օրգանապես միահյուսվում էր Արևելքում հակաազդութային պայքարը խեղդելու իմպերիալիստական պլանների հետ: Հենվելով հեղափոխական Ռուսաստանի հզոր հակաիմպերիալիստական պայքարի վրա, քեմալական շարժումը բռնեց օտարերկրյա տերությունների թելադրանքին չենթարկվելու, նրանց կողմից պարտադրված Սևրի պայմանագրի պահանջները մերժելու ուղին:

Սակայն Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները վարում էին երկդիմի քաղաքականություն, խուսաճալով թուրք ժողովրդի շահերի նկատմամբ արդարացի դիրք բռնած Սովետական Ռուսաստանի և իմպերիալիստական Արևմուտքի միջև: Քեմալական Թուրքիայի հետ դիվանագիտական առաջին իսկ կոնտակտներից սկսած Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը արտաքին ֆաղափանկություն էր բոլոր գործողություններով սատար էր կանգնում հայ ժողովրդին: Միջազգային ամենաբարդ իրադրության պայմաններում, երբ սոցիալիզմի առաջին պետությունը մահու ու կենաց կռիվ էր մղում իր լինելիության համար, երբ դաշնակցություն կուսակցության պարագլուխները Հայաստանի հանրապետության գոյատևման, միջազգային ճանաչման, տերիտորիալ հարցերը լուծելու գործն ամբողջապես կապում էին Անտանտի տերությունների հետ, Վ. Ի. Լենինի գլխավորած սովետական կառավարությունը հետևողական համբերատարությամբ ձգտում էր ներադրել Հայաստանի հանրապետության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունների վրա, օպտիմալ եզրեր գտնել երկու երկրների միջև վիճելի սահմանային և մյուս հարցերը լուծելու: Ասում ենք օպտիմալ, որովհետև քեմալական շարժման առաջին իսկ քայլերը թուրքական ազգայնական վերնախավը մղում էր հակահայկական հունով, հայ ժողովրդի արդարացի իրավունքները ոտնահարելու ուղիով: 1920 թ. մայիս-հուլիսին սովետա-թուրք հայկական բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը (ղեկավար Բեքիր Սամի) մերժողական դիրք բռնեց սովետական արդարա-

3 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 606—607.

ցի առաջարկների նկատմամբ: Բեբեր Սամին Հայաստանի հետ «Թուրքական սահմանագիծը շտկելու մասին ընկ. Չիչերինի հետ ունեցած իր զրույցներն օգտագործեց այն բանի համար, որպեսզի Անգորա վերադառնալուն պես փորձի ազգային Թուրքիային սադրել Սովետական Ռուսաստանի դեմ»⁴: Դաշնակցական կառավարութունը շարունակելով հայ ժողովրդի շահերը զոհաբերել Արևմտյան դիվանագիտության խարդավանքներին, հեշտացրեց քեմալական Թուրքիայի հակահայկական գործողությունները: «Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում սկսեց պարզ դառնալ կոմպրոմիսային ազգագրական սահմանագիծ հաստատելու փորձերի անհուսալիությունը, Թուրքական կառավարությունը որոշեց սրով կտրել գորդյան հանգույցը»⁵: Քեմալական Թուրքիայի բանակը հարձակվեց հայկական հանրապետության վրա, որը, լքված Անտանտի կողմից, չարաչար պարտություն կրեց, թշնամուն հանձնելով հայկական տարածքները: Հայաստանի հանրապետությունը հակասովետական պլաններում օգտագործելուց հետո՝ Անտանտը այժմ փորձում էր նույն նպատակին ծառայեցնել Թուրքիային, առաջացնել սովետա-թուրքական ընդհարում: Վ. Ի. Լենինը 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին Բաքու հղած հեռագրում բացահայտում էր Հայաստանի վրա Թուրքական հարձակման նպատակները, որ Անտանտը ուզում է խլել Բաթումը, ապա Բաքուն⁶: Չիչերինը նկատում էր, որ Թուրքիայի կառավարողների մեջ կային ազդեցիկ ուժեր, որոնք անում էին ամեն բան՝ խարդավանքով ու վնասակար դիվանագիտական գործողություններով վնասելու Սովետական Ռուսաստանի գործողություններին: Այդ օրերին անդրադառնալով քեմալական շարժման սոցիալ-քաղաքական էությունը, նրա պարագլուխների դիվանագիտական զիզագններին, Արևմուտքի հետ մերձենալու նրանց հակումներին, Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ «Թուրքական հարձակումը մեր դեմ էր ուղղված: Անտանտը մեզ համար էր փոս փորում և ինքն էլ ընկավ այնտեղ, որովհետև մենք ձեռք բերեցինք Սովետական Հայաստանը:

Թուրքիան ղեկավարում են կադետները, օկտյաբրիստները, ազգայնականները, որոնք պատրաստ են մեզ վաճառելու Անտանտին...»⁷:

Սովետական պատմաբան պրոֆ. Ն. Լ. Ռուբինշտեյնը նկատում է, որ «Թուրքիայի համար Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդումից բխող քաղաքական օգուտն ու առավելությունները չէին վերացրել սովետական տերիտորիաների նկատմամբ քեմալական կառավարության զավթողական հավակնությունները»⁸:

Այն պահին, երբ Մոսկվայում տեղի էին ունենում սովետա-թուրքական բանակցությունները (1921 մարտ), Լոնդոնում քեմալականները մասնակցում էին Անտանտի հրավիրած Կոնֆերանսին (1921 փետրվար-մարտ), որտեղ քննարկվում էին հուլյն-թուրքական պատերազմի, Սևրի պայմանագրի վե-

⁴ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 482:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 33, էջ 453:

⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 42, էջ 271:

⁸ Н. Л. Рубинштейн, Ближний и Средний Восток после первой мировой войны. Лозанская конференция, М., 1952, стр. 21.

րանայման հարցերը: Կոնֆերանսում Իտալիայի պատվիրակները հանդես եկան Սերի պայմանագրի վերանայման դիրքերից. Ֆրանսիացի Բրիանը նույնպես հանդես եկավ պայմանագիրը մասնակիորեն վերանայելու պահանջով: Ֆրանսիական պատվիրակությունը հասկացնում էր քեմալականներին, որ կողմ է Անկարայի հետ լրիվ հաշտություն կայացնելուն: Ֆրանսիական պատվիրակությունը խարդավանքներ սարքելով Անգլիայի դեմ, միաժամանակ ջանում էր քեմալականներին հեռացնել Սովետական Ռուսաստանից⁹:

Անգլիական դիվանագետները նույնպես փորձում էին համաձայնություն գալ քեմալական Թուրքիայի հետ, կանխել սովետա-թուրքական պայմանագրի ստորագրումը Մոսկվայում, պահպանել իրենց գաղութային դիրքերը Մերձավոր Արևելքում:

Կոնֆերանսում լիոյզ Ջորջը, բացի պաշտոնական բանակցություններից, գաղտնի զրույցներ էր վարում Մոսկվայից ժամանած Բեքիր Սամիի հետ: Անգլիական պրեմիերը քեմալական Թուրքիայի ներկայացուցչին առաջարկեց զինված ուժերը շուտ տալ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, զավթել Անդերկովկասը, Բաքուն: Հինգ որում, այս պայմաններով է. Ջորջը խոստանում էր խաղաղություն և համաձայնություն Թուրքիայի հետ: Այս զրույցի բոլոր մանրամասները, որ արձանագրվել էին գաղտնապես է. Ջորջի կարգադրությամբ, դարձան հանրության սեփականություն, սփռվեցին մամուլի էջերում: Բեքիր Սամին խայտառակված էր իր երկդիմությամբ, քանի որ հավանություն էր տվել է. Ջորջի առաջարկին: Նա է. Ջորջին անվանեց «կեղտոտ մարդ»¹⁰:

Քեմալական Թուրքիան պաշտպանում էր մենշևիկյան Վրաստանին, որի կառավարության միջոցով Կարաբեքիր փաշան «համաձայնության» հասավ Արդվինը, Արդահանը և Բաթումը Թուրքիային հանձնելու մասին: 1921 թ. մարտի 18—20-ը Բաթումի շրջանում փոխհրաձգություն էր տեղի ունենում քեմալական և սովետական զորամասերի միջև, իսկ Արևմուտքում սպասում էին, որ Սովետական Ռուսաստանը և Թուրքիան կընդհարվեն Բաթումի կամ Ալեքսանդրապոլի համար, որը Թուրքերը չէին ուզում հանձնել նույնիսկ 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո:

Այսպիսով, քեմալական Թուրքիան սիրախաղում էր Անտանտի տերություններին հետ, մասնակցում նրանց հակասովետական խարդավանքներին:

Անտանտի կողմից հրահրված հունական ինտերվենցիան Անատոլիայի արևմտյան և ներքին շրջաններում հանդիպեց թուրքական ազատագրական շարժման համառ դիմադրությանը և, ի վերջո, մատնվեց անհաջողության: Փարիզը զրգուլած Գերմանիային անգլիական դիվանագիտության ցույց տրված օժանդակությամբ, իր ներկայացուցիչների միջոցով բանակցություններ ձեռնարկեց Անկարայում: Այս միսիան իրականացնում էր Ֆրանսիայի պառլամենտի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Ֆրանկլին-Բույոնը: Սա նպատակ ուներ ոչ միայն բարդացնել անգլո-թուրքական հարաբերությունները, այլև սեպ խրել Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Սաքարիայի տակ հուլյների պարտությունից հետո, 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ֆրանսիան պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, որտեղ ոչ մի

⁹ «История дипломатии», т. III, М., 1965, стр. 216.

¹⁰ Н. Л. Рубинштейн, նշվ. աշխ., էջ 21:

հիշատակություն չկար հայերի մասին: Ըստ այդ գործարքի, ֆրանսիական զորքերը հեռանում էին Կիլիկիայից, հայերին թողնելով բախտի քմահաճույքին: Հետագայում Ֆրանկլեն-Բուլոնը ֆրանսիական պառլամենտի նիստում բացատրում էր, որ Կիլիկիայի պարպումը համապատասխանում էր 1921 թ. մարտին Լոնդոնում կայացած համաձայնագրին: Սակայն Անկարայի ազգային մեծ ժողովը այն չվավերացրեց, Ֆրանկլեն-Բուլոնը արդարանում էր, ասելով, թե իբրև Անկարայում նա փոքրամասնությունների համար «վճռական ապահովություններ էր» ստացել¹¹:

Այս ժամանակահատվածը հայտնի է արևմտյան մեծ տերությունների մրցապայքարով և դիվանագիտական ախույանությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր առավելագույնը շահել Օսմանյան կայսրության ժառանգությունից, մտնում գաղտնի բանակցությունների մեջ քեմալական շարժման ղեկավարության հետ (որը դեռևս երեկ արհամարհված էր), փորձում խոչընդոտել իր դաշնակցի, բայց արդեն հակառակորդի առաջնադասումն ու հաստատումը Մերձավոր Արևելքի այս կամ այն մասում: Դիվանագիտական շղարկարող ակտիվությունը, մեկը մյուսի հետևից գումարվող հանդիպումներն ու կոնֆերանսները (1919-ից մինչև 1923 թ.) այդ նպատակին էին ծառայում: Այդ ֆորումներում, իհարկե, խոսակցությունները թուրքական հարցը «արդարացի» լուծելու, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու մասին նորից հանդիսանում էին մի յուրատեսակ ժխտածական իրական նպատակները քողարկելու ճանապարհին:

Ահա այսպիսի ֆորումներից մեկն էր «Քե-դ Օրսեում» 1922 թ. մարտին տեղի ունեցած դաշնակիցների արտաքին գործերի մինիստրների հանդիպում-կոնֆերանսը:

«Քե-դ Օրսեի» կոնֆերանսում արտաքին գործերի մինիստրները վերջին քայլերն էին անում այն զիջումները մշակելու և համատեղ ընդունելի դարձնելու ուղղությամբ, որոնք դրվելու էին նոր Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի հիմքում: Մասնավորապես ակտիվ և աճապարող էր Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նոր մինիստր Պուանկարեն: Ասենք, սակայն, որ Թուրքիային տրվելիք զիջումները չէին շոշափելու իրենց՝ իմպերիալիստական տերությունների գաղութային շահերը՝ դա վերաբերեք Սիրիային, թե Մոսուլի նավթին: Իմպերիալիստական դիվանագիտության արվեստը հանգում էր այն բանին, որ զիջումներն արվեին Թուրքիային ուրիշների՝ թեկուզ, օրինակ, Հայաստանի հաշվին: Նպատակն այն էր, որ վերջինիս մասին խոսակցություններն ու բանակցիվը արտաքինապես հայերի մասին Արևմուտքի «մտահոգությունը» վկայեին: Խճճված հետպատերազմյան ներհակությունների մեջ, Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչները կարծես թե հայկական հարցն էին դարձրել գլխավոր խնդիր՝ միմյանց հետ հաշիվ մաքրելու համար: Իրականում դա խաբեություն էր: Նրանք հայ ժողովրդի հարցով մրտահոգված չէին:

1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Քերզոնը անգլիական պառլամենտի անդամ Ուիլյամսին գրած նամակում արդարացնում էր Անգլիայի մեղսակցությունը հայկական ողբերգությանը և երեսպաշտորեն Անգլիային հռչակում էր հայերի «լավագույն բարեկամն ու առավել մնայուն աջակիցը»: Նա փորձում

¹¹ «Երկիր», 18. XI. 1921.

էր Հայաստանի ժանր վիճակը բացատրել «բացառապես աշխարհագրական, քաղաքական և ստրատեգիական» պարագաներով, որոնց համար «պատասխանատուն մենք չենք», — ասում էր նա: Ըստ Քերդոնի, դժվարությունները հաղթահարել անհնարին էր, առանց Թուրքիայի դեմ «ուժ օգտագործելու, որը մենք չունենք», «առանց կամպանիա մղելու, որին Համայնքների պալատում տասը մարդ էլ չի աջակցի քվեով և առանց դրամ ծախսելու, որը, ի նկատի ունենալով մեր սեփական կարիքները, ո՛չ գանձարանը և ո՛չ էլ Համայնքների պալատը կգտնի, որպեսզի վավերացնի»¹²:

Իրաքը գրավելու համար անգլիական զորքեր և միջոցներ կային: Սիրիան գրավելու համար ֆրանսիական զորքեր և միջոցներ կային: Հայերին օգնելու համար «այդ միջոցները չկային»: «Ի՞նչ արժեք ունի հարյուր հազարավոր թշվառների կյանքը նավթի առջև: ... Կոտորվող, հարստահարվող ու տարագրվող ժողովուրդների... փրկությունը, նրանց արդար պահանջներին գոհացում տալը «կենսական» գործ չէ, նրանց համար ամերիկյան ու անգլիական նավերը չեն կարող տեղից շարժվել: Նավթը — սա ուրիշ հարց է: Նավթի համար կոնֆերանս էլ կանեն, ռազմականներ էլ շարժման մեջ կդնեն, պատերազմ էլ կմղեն»: Իմպերիալիստական «պետությունների համար արյունը դին չունի — նավթն է արժեքավորը: Այ, եթե մեկ միլիոն կոտորված հայերի երակներից արյան փոխարեն նավթ հոսեր — արդյունքը բոլորովին ուրիշ կլիներ»:

Այն ժամանակ Մոսկվի կողքին, անշուշտ, հայկական խնդիրն էլ «կենսական» հարցերի շարքը կդրվեր»¹³:

Բրիտանական իշխանությունները մերժում էին գաղթական հայերին տեղ տալ, հովանավորել իրենց նվաճած նոր տերիտորիաներում՝ Միջագետքում, Հորդանանում, Եգիպտոսում, Կիպրոսում թե Պաղեստինում: Քերդոնը հայտարարում էր, թե անհնարին է հայկական ազգային գոյության կազմակերպումը բրիտանական հարկատուների հսկայական ծախսերի հաշվին: Բեյրութում անգլիական գլխավոր հյուպատոս Սաթոուն պահանջում էր. «ոչ մի վիզա չպետք է տրվի» գաղթական հայերին, իսկ Քերդոնը դա պատճառաբանում էր դրամի բացակայությամբ: «Բոլոր դեպքերում, — ասում էր նա, — ֆիզիկապես մեղ համար անհնար է հարյուր հիսուն հազար մի բնակչություն վերաբնակեցնել»¹⁴:

Պատահական չէ, որ նույն ժամանակ Թուրքական պետական գործիչ Ֆեթհի բեյը (էնվերական գործիչ, որին Քեմալը ուղարկել էր Բեյրութ, Փարիզ, Լոնդոն՝ գաղտնի բանակցությունների) Լոնդոնում անգլիական մամուլին հայտարարում էր, թե Թուրքիայում այլևս հայկական հարց գոյություն չունի¹⁵:

Հիրավի, գաղութարարները փնտրում էին իրենց շահը, ավելի քիչ կորուստներով ավելի շատ բան ստանալու ձգտումն էր ղեկավարում նրանց: 1922 թ. մարտի 23-ին «Քե-դ'Օրսեի» հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Պուանկարեն մեղադրում էր Սևրի պայմանագրի

¹² «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 705:

¹³ «Հայաստանի ձայնը», Փարիզ, 22. XII. 1922:

¹⁴ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 706:

¹⁵ «Հայաստանի ձայնը», 2. IX. 1922:

հեղինակներին: Նա հայտարարում էր, թե իրենք «այն ուժը չունեն, որպեսզի պարտագրեն ուզած պայմանները», «իրենք չեն կարող հարույթուն տալ Սևրի պայմանագրին» և այլն: Քերզունը պատասխանելով նրան, ասում էր, թե նա «շատ ծանր բաներ ասաց Սևրի պայմանագրի հասցեին», թե «ինքը պետք է հիշեցնի, որ Ֆրանսիայի հանրապետության ներկայիս պրեզիդենտը՝ պ-րն Միլերանը դրա համար պատասխանատվությունը բաժանում է: Պ-րն Պուանկարեն հարցը դիտեց զրեթե ամբողջովին բուրքերի տեսակետից».— եզրակացնում էր Քերզունը¹⁶:

Հանրահայտ է, որ առաջինը Ֆրանսիան ձեռք մեկնեց Մուստաֆա Բեմալին, դիվանագիտական և այլ միջոցներով փորձեց սիրախաղալ նրա հետ լուծելու համար Ֆրանսիայի գաղութատիրական նկրտումները Մերձավոր Արևելքում առաջացած նոր իրադրությանը համապատասխան: Թե՛ Կիլիկիոյում, թե՛ այլուր Ֆրանսիական այս դիրքորոշումից տուժողներն առաջին հերթին նորից հայերն էին: Այժմ «Բե-դՕրսեի» կոնֆերանսում Ֆրանս-անգլիական հակամարտությունը դրսևորվում էր նաև հայ ժողովրդին վերաբերող խնդիրներում: Այստեղ Քերզունը ոչինչ չտվող բանակույց այն կողմ չէր անցնում, վերջին հաշվով ինքն էլ գտնելով, թե «պետք է Սևրի պայմանագրից բաց թողնեն այն հոգվածները, որոնք հնացած են կամ անհարկի դրդոցն ուցիլ կերպով խիստ են»¹⁷: Այս հոգվածները վերաբերում էին գլխավորապես հայերին՝ թե՛ տեղահանվածներին հայրենիք վերադարձնելու և թե՛ տերիտորիալ խնդիրները կարգավորելու իմաստով:

Պուանկարեն ավելի առաջ էր անցնում և հաղորդում, թե «Ֆրանսիական ոչ մի կառավարություն չէր կարող պաշտպանել Սևրի պայմանագիրը»: Նա գտնում էր, որ այսօր անհնարին է պարտագրել պայմաններ, ինչ-որ անհնարին եղավ հարկադրել անգամ 1921 թ., որ իրենք պետք է նայեն ճշմարտության երեսին, իրենք չեն կարող հարույթուն տալ Սևրի պայմանագրին: Նա հիշեցնում էր, որ Սևրի պայմանագիրը պատրաստվել էր լոնդոնում՝ բրիտանական կառավարության հովանավորության տակ, որ ֆրանսիական շահերը հաշվի չէին առնվել: Հիրավի, Մերձավոր Արևելքում հետպատերազմյան հարցերը լուծվել էին գերազանցապես անգլիական շահերին համապատասխան: Ֆրանսիան խիստ դժգոհ էր Մոսկույում անգլիական մենաշնորհ վիճակից, մասնավորապես որ 1916 թ. Սալթս-Պեկոյի համաձայնագրով Մոսկույը նախատեսված էր որպես ֆրանսիական գոտու բաղկացուցիչ մաս: Քերզունն էլ հիշեցնում էր Պուանկարենին, որ Սևրի պայմանագիրը մշակվել էր ֆրանսիական դիվանագետների, մասնավորապես Բերտելոյի անմիջական մասնակցությամբ, «մանրախույզ կերպով կետ առ կետ քննվել և տող առ տող ու գրեթե բառ առ բառ վերանայվել էր Սան-Ռեմոյում»¹⁸:

1922 թ. մարտի 23-ին «Բե-դՕրսեում» Անտանտի երկրների արտաքին գործերի մինիստրների երրորդ հանդիպման ժամանակ բանակույցն ընթացավ նույն հունով: Հանդիպելով Պուանկարեի կատաղի դիմադրությանը, Քերզունը հիշեցնում էր այն խոստումները, որ տարբեր ժամանակներում, տարբեր ձևերով տրվել էին հայերին: «Հայաստանի հարցում տրված խոս-

¹⁶ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 715 (ընդգծումը մերն է— Զ. Կ.):

¹⁷ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 716:

¹⁸ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 717:

տումները, անկասկած, շատ լուրջ էին», — ասում էր նա: Ճենքը պարոն Պու-
անկարենին կհիշեցնի հատկապես դաշնակիցների մի կոնֆերանսը պատերազ-
մի ընթացքում, 1917 թ., որին իր կարծիքով պ-րն Ռիբոն կամ պ-րն Բրիանն
էր մասնակցում, նախագծելու համար հաշտության վերաբերյալ պայմաննե-
րի դաշնակիցների հայտարարությունը, որոնց թվում ընդգրկված էր նաև
անկախ կամ ինքնավար հայկական պետության պահանջը¹⁹:

Արդեն ժամանակն էր, որ ֆրանսիացիները շհիշեին 1916 թ. ֆրանսիա-
կան կառավարության կողմից Պողոս Նուբար փաշային տրված հավաստիա-
ցումը ֆրանսիական հովանավորության ներքո Կիլիկիային ինքնավարություն
տալու մասին: Ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների դավաճանա-
կան գործողությունների հետևանքով Մարաշում քեմալականների ձեռքով
զոհվեց 20 հազար հայ: «Պաշարված Այնթափին բաժին վրենկներ Մարաշի
ողբերգական ճակատագիրը, — կարդում ենք 1920 թ. կազմված մի փաստա-
թղթում, — եթե հայերը հիմարանային և լսեին Արևելքի փոքր ժողովուրդ-
ների «մեծ պաշտպանի»՝ «դեմոկրատական» Ֆրանսիայի «բարի խորհուրդ-
ներին», որը առանց հայ ղեկավար օրգանի իրազեկության և համաձայնու-
թյան զինադադար կնքեց թուրքերի հետ և հայերին առաջարկեց հեռանալ
քաղաքից...»²⁰: Հիբալի, ֆրանսիացիները իրենց «հայ բարեկամներին մե-
նակ թողեցին հարավային Թուրքիայում»²¹, թեև նույն Պուանկարեն, որ Ֆր-
անսիայի պրեզիդենտն էր, 1921 թ. մարտի 8-ին փարիսեցիական նամակ
էր գրել Կիլիկիայի հայ կաթողիկոսին²²:

Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քե-
մալ բեյի հետ 1922 թ. մարտի 8-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ Քեր-
զունը անդրադառնում է ֆրանս-թուրքական հարաբերություններին և փորձում
հայկական հարցն օգտագործել Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու համար:
«Հարավում, — ասում էր նա, — հայերն այնքան վախեցած են Անգորայի
կառավարումից, որ երբ Կիլիկիան էվակուացվեց, նրանք հազարներով փա-
խան և ավելի շուտ գերադասեցին նավ նստել, քան մնալ: Հետևաբար, Ան-
դորայի կառավարությանը չի հաջողվել հայերին համոզել իր բարեկամու-
թյան և հովանավորության մեջ»²³: Կիլիկիայում հայերին տեղ չտալու հար-
ցում քեմալական մինիստրը մնաց անդրդվելի:

Այնուամենայնիվ, Քերզունը ճկուն ձևով օգտագործում էր հայկական
հարցը Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի ժամանակ ոչ միայն Թուր-
քիայի, այլև Ֆրանսիայի վրա ճնշում գործադրելու, անգլիական գաղութա-

19 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 718—719:

20 ՀՄՄՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական
կենտրոնական արխիվ, ֆ. 4/114, ց. 1, գ. 3, թ. 29—32:

21 Richard D. Robinson, The first Turkish Republic. A case study in nation-
al Development. Harvard University press, 1963, p. 74.

22 «Հայաստանի ձայնը», 23. XII. 1922:

23 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 707—711:

յին շահերն ավելի ապահով հիմքի վրա դնելու համար: Նա շատ երկար ճանորում էր այն մասին, թե ինչ ուղի է անցել հայկական հարցի քննարկումը դաշնակիցների տարբեր ֆորումներում և մնացել անարդյունք: Նա հիշեցնում էր, որ Ազգերի Լիգան և Ասամբլեան չկարողացան գտնել մի պետություն, որը ստանձներ Հայաստանի մանգատը: Նա հիշեցնում էր, որ տապալվեց Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներից Հայաստանին տարածք հատկացնելու, 1920 թ. աշնանը Հայաստանի սահմանները պրեզիդենտ Վիլսոնի հանձնարարականով ճշտելու փորձերը: Նա, իհարկե, չէր խոսում ըստ էության, չէր բացահայտում իմպերիալիստական Արևմտքի խաղացած կործանարար դերը Հայաստանը Թուրքիայի շահերին զոհաբերելու գործում: Նա հայկական հարցի դիվանագիտական էվոլյուցիան փորձում էր ներկայացնել օբյեկտիվիստական չափանիշներով, առանց գնահատականների և բնորոշումների: Համենայն դեպս, Սևրի պայմանագրով նախատեսված Հայաստանը արդեն 1921 թ. մարտին, Լոնդոնի կոնֆերանսում, իրենց իսկ՝ անգլիական կառավարողների նախաձեռնությամբ, դառնում էր հայերի «ազգային օջախ» Թուրքիայի արևելյան սահմանագլխին: Սա, իհարկե, դիվանագիտական թղթերի վրա: Իրականում Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան մտահոգված էին քեմալական շարժումը հաղթահարել առանց սեփական գաղութային տիրույթների կորուստների, բայց ոչ հօգուտ հայերի որևէ քայլի կամ գործողության:

«Ազգային օջախ» տերմինը կամ ֆորմուլան առաջին անգամ հրապարակ հանվեց 1921 թ. մարտին, Լոնդոնի կոնֆերանսում: Այստեղ հաղթական Անտանտը ստիպված էր հաշվի առնել Արևելքի սոցիալ-քաղաքական նոր պայմանները և ի դին Սևրի դաշնագրի, ի նպաստ Թուրքիայի բարեփոխման, մի բացահայտ նահանջ, մի փորձ հաշտություն կնքելու Թուրքիայի հետ: Սևրի դաշնագրի վերաքննության այս շրջանում, Անտանտը իր մի շարք այլ զիջումների հետ միասին հրաժարվում էր Սևրի Վիլսոնյան Հայաստանի տրամադրությունից²⁴: Թերթը նաև նշում էր, որ անգլո-ամերիկյան այս նոր առաջարկին ուժ տվին Փարիզում գտնվող հայկական զույգ պատվիրակությունները:

1922 թ. մարտի 23-ին Քերզոնը հիշեցնում էր. «մասնավորապես ֆրանսիական կառավարությունը, ստեղծելով Արևելյան լեգիոնը, որոշ ընդհանուր բնույթի հավաստիացում էր տվել իր հատուկ հոգատարության մասին Հայաստանի ապագա անկախության հարցում»²⁵: Երբ Ֆրանսիան էվակուացրեց Կիլիկիան, նա Թուրքիայից գոնե ձևականորեն «հատուկ երաշխիքներ» պահանջեց փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ հայերի համար:

Քերզոնը հիշեցնում էր Պուանկարեին, որ Ֆրանսիան «հատուկ պարտավորություններ» ուներ Կիլիկիայի հայության նկատմամբ ոչ միայն եռակողմ համաձայնագրի, այլև Սիրիայում գրաված իր դիրքի պատճառով, ինչպես նաև ավելի ձևական բնույթի հավաստիացումների, որ տվել էր հայերին պատերազմի ընթացքում²⁶: Իհարկե, հայության բեկորները Կիլիկիայում հավաքելու հնարավորությունը նա կապում էր հայ հարուստների նվիրատվու-

²⁴ «Նոր Արևելք», 3. III. 1923:

²⁵ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 719:

²⁶ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 720:

թյունների, բայց ոչ անդլիական պետական միջոցների հետ: Քեմալական շարժման եռանդուն հակառակորդ Քերզոնը հրաժարվում էր Թուրքիայի հաշվին աշխարհի տարբեր մասերում սփռված հայ գաղթականությանը օգնելուց: Նրա եզրահանգումները մնում էին գաղտնի, կոնֆերանսի պատերի ներսում: Սրանց հետ տակավին հույսեր կապող հայ բուրժուա-ազգայնական քաղաքական դեմքերը, մամուլի օրգանները Սովետական Հայաստանից դուրս, աշխարհի տարբեր մասերում շարունակում էին աշխուժորեն քննարկել առաջիկայում կողանում կայանալիք խորհրդաժողովում խաղաղության դաշնագիրը կնքելիս հայկական հարցի հուսադրող անդրադարձները: Նրանք անտեղյակ էին Քերզոն-Պուանկարե երկխոսությանը: Բայց իմպերիալիստական դիվանագիտությանը փոքր-ինչ ծանոթ մարդիկ պետք է, որ կռահեն դիվանագիտական հին խարդավանքների նորագույն դրսևորումները: Սակայն չլինելով ապիկար քաղաքական գործերում, անպատրաստ քաղաքական հարցերում, հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները... դարձան գործիք և խաղալիք մերթ սրա մերթ նրա ձեռքը, հաճախակի փոխեցին իրենց օրինա-ցիան, սին ու խաբուսիկ խոսքերն ընդունեցին հաստատ խոստումների տեղ, և ի վերջո կանգնած լինելով դիվանագիտական ցեխով շաղախված հողի վրա, ամեն ռոպե սայթաքելով, պարտվեցին, ինչպես կատակերգության հե-րոսները»²⁷:

Պուանկարեն անմիջապես մերժում էր Կիլիկիայում հայոց համար որևէ բան անելու հնարավորությունը, զա պատճառաբանելով հայերի բացակայությամբ: Մի այլ առիթով նա պնդում էր, թե Քալթմ Թուրքիան երբեք Կիլիկիան ետ չի տա հայերին, թեկուզ և միմիայն այս տերիտորիայի հարստության պատճառով: Նա ակնարկում էր Սիրիայի սահմանագիծն ավելի հյուսիսով անցկացնելու ուղղությամբ Ֆրանկլեն-Բուլոնի ջանքերը, որ վերջինս գործադրել էր Քեմալի հետ վարած բանակցությունների ժամանակ, դրանով իսկ հասկացնելով, թե մեծ Սիրիայի դեպքում գուցե հնարավոր լիներ հայ գաղթականներին պահել Ալեքսանդրետի և Հալեպի շրջաններում: Ֆրանսիայի մանդատի ներքո²⁸, Հետաքրքրական է, որ Քեմալի հետ ֆրանսիացիների կնքած գործարքը ընդգծելով, Քերզոնն ասում էր, թե Ֆրանկլեն-Բուլոնը ըստ էության կալանավորի դերում է եղել Անկարայում և չէր կարող պարզել Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան վիլայեթներում հայերի թվաքանակը:

Մտքերի փոխանակության ժամանակ «Քե-դ'Օրսեի» կոնֆերանսում աստիճանաբար կրքերն ավելի բորբոքվեցին և նոր առժող հաստատվեց այն իրողությունը, որ աշխարհի վերաբաժանման համար պայքարող իմպերիալիստական տերությունների դիվանագետ-մինիստրները ամենայն կատաղու-թյամբ պաշտպանում էին իրենց նվաճածը մյուսների պահանջախնդրու-ններից և հայերի մասին խոսակցություններն իսկապես որ դատարկ շատախոսություն էին: Պուանկարեն հարց էր դնում, թե ինչո՞ւ հայերին չեն առաջարկում տեղավորել իտալական գոտում: Քիսկ ինչո՞ւ պետք է Ֆրանսիայից պահանջվի իր շահերի այդ զոհողությունը հանուն դաշնակիցների: Ինչո՞ւ Կիլիկիան և ոչ թե այլուր մեկ այլ գոտի պետք է ընտրվի հայերի համար: Եթե Անգլիան այս կամ այն կերպ իրեն համարում է հայերի հովանավո-

²⁷ «Երկիր», 13. III. 1922:

²⁸ «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 721:

րը, ինչո՞ւ Անգլիան չպետք է ապաստան տա նրանց իր սեփական տերիտորիաներում»²⁹, — կատաղորեն ընդդիմանում էր Պուանկարեն:

Նա չէր թաքցնում իր մտահոգությունը, որ հայերի տեղավորումը տեղություններից մեկի տնտեսական գոտում տնտեսական բնույթի հարցեր կրթարձրացնի և լուրջ դժվարություններ կպատճառի այդ տեղությունը»³⁰: Պատասխանելով Քերզոնին, որ փորձում էր կշտամբել Ֆրանսիային քեմալական Թուրքիայի հետ անջատ համաձայնություն կնքելու համար, Պուանկարեն խոսում էր իրավիճակի փոփոխման մասին և պնդում, որ Ֆրանսիան իր փոփոխում ոչ մի նոր պարտավորություններ չի ստանձնի: Ընդունված բանաձևում հիշատակելով նախկինում հայերին տրված խոստումները, դաշնակից տերությունների արտաքին գործերի մինիստրները մշուշապատ արձանագրում էին. «Թե որտեղ նման օջախ լավագույնս կապահովվի, կախված է քաղաքական, տնտեսական և հասարակական այն պայմաններից, որոնց վերաբերյալ ներկայումս անհնար է որոշակիորեն որևէ բան ասել»³¹: Հանձնարարվում էր այդ խնդիրը Ազգերի լիգային, որը պետք է կապի մեջ մտնեի թուրքական կառավարության հետ լուծելու համար հայկական ազգային օջախ ստեղծելու հարցը: Ընդ որում, այդ խնդիրը ոչ թե համարվում էր Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու բաղկացուցիչ տարր, ոչ թե մոծված էր նրա մեջ, այլ խոսվում էր հաշտություն կնքելուց հետո կատարվելիք մի գործողության մասին:

1922 թ. մարտի 24-ին կայացած չորրորդ նիստում Քերզոնն արդեն զնում էր Պուանկարենին ընդառաջ. նա ասում էր, թե հայերի ռազմաքննությունը շատ վեր են և նրանք չպատկերացրեցին ճանապարհին եղած դժվարությունները»³²:

Արևմուտքի դիվանագետների նախասենյակներում ծվարած Պողոս Նուբարը, Ավ. Ահարոնյանը և նրանց համախոհները անմտորեն շարունակում էին հուսալ: Տխրահույս Մ. Վարանդյանը հույսեր էր կապում ֆաշիստ Մուսոլինիի հետ, Հռոմում այցելում Իտալիայի նորաթուխ վարչապետին³³: Ալեքսանդր Շիրվանզադեն 1922 թ. մարտին տեղին շեշտում էր. «մասնակցել մի քաղաքականության, որի առանցքն է ռուսներին արտաքսել Կովկասից, նրաշանակում է թշնամանալ մի հզոր ժողովրդի հետ և մի փոքրիկ ու տկար ժողովրդի գոյությունը ենթարկել ակնհայտ վտանգի»: Նա գտնելով, որ «Ահարոնյանի պատգամավորությունը վտանգավոր խաղ է խաղում հայ ժողովրդի գլխին», դա համարում էր հոռի, անխոհեմ և վտանգավոր³⁴:

Հայկական հարցում Արևմուտքի իմպերիալիստական պետությունների դիվանագիտության փարիսեցիական դեկլարացիաները, երեսպաշտական խոստումները բացի վնասից ոչ մի օգուտ չտվին հայ ժողովրդին: Միայն սովետական իշխանության շնորհիվ, ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ հայ ժողովուրդը սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ստեղծեց

29 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 724:

30 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 728:

31 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 730:

32 «Հայաստանը փաստաթղթերում», էջ 727:

33 «Հայաստանի ձայնը», 21. IX. 1922 թ.:

34 «Երկիր», 21. III. 1922:

իր նոր, սոցիալիստական հայրենիքը, ասաքինեց իր վերքերը և ընթացիվ
վերածննդի հաստատուն ուղիով:

КОНФЕРЕНЦИЯ В «КЭ-Д'ОРСЕ»
(1922 г., март)

Дж. С. КИРАКОСЯН
Доктор исторических наук

Резюме

В марте 1922 г. дипломаты Англии, Франции и Италии вновь собрались в Париже для обсуждения вопросов, касающихся заключения мирного договора с Турцией и проблем Ближнего Востока. Критический анализ материалов конференции, впервые опубликованных в 1970 г. в Лондоне, раскрывает сущность империалистических устремлений указанных государств. На конференции в диалогах Керзона и Пуанкаре в числе других вопросов фигурировал и армянский вопрос, который опять использовался в качестве разменной монеты в достижении колониальных, захватнических целей империалистических держав.

Материалы конференции еще раз показывают, что фарисейство дипломатии западных держав кроме вреда ничего полезного не дало армянскому народу. Только благодаря Советской власти и помощи великого русского народа в братской семье народов Советского Союза армянский народ приобрел родину и добился своего социалистического возрождения.